

Fenomén zpřístupněných hradů a zámků

příspěvek na konferenci ICOMOS „Hodnoty hradů a zámků České republiky – péče a prezentace (současný stav – východiska – perspektivy)“ – duben 2015

Milena Hauserová

Vážené dámy, vážení pánové,

otevřít téma zpřístupněných hradů a zámků před zasvěceným auditoriem může být úkolem snadným i nesnadným.

Snadným potud, pokud se budeme chtít vzájemně znovu ujistit o oprávněnosti názoru, že máme na mysli mimořádně hodnotný soubor památkových objektů... Že máme na mysli unikátnost tohoto souboru, za kterou vdčí jak své vlastní kulturní hodnotě tak i důsledkům svého dramatické osudu v průběhu minulého století. Nemáme snad jiný druh památek, který by byl s takovou razancí vykořeněn ze svého přirozeného užívání a de facto převeden na dráhu muzejního exponátu. Budeme hovořit o souboru památek, který v důsledku souhry historických okolností nemá v míře autenticity v celém evropském prostoru obdobu. Věřím, že v těchto bodech snadno dospějeme názorové shody.

Méně souznění ovšem může nastat v okamžiku, kdy začneme reálně uvažovat, jak s tímto unikátním dědictvím zacházet. Jistěže tak, jak přísluší této nejvýraznější součásti našeho kulturního dědictví... Co to ale znamená?

Máme například sdílet s kastelánem Kuksu jeho vizi radostně prezentovanou minulý týden (11. dubna 2015 14:04) ve vysílání Československého rozhlasu Výlety s Dvojkou, že slibně se vyvíjející návštěvnost areálu může dosáhnout i stadia srovnatelného cituji: „... s 80. lety, kdy ještě fungovalo ROH – takže 100 tisíc ...“¹ Nechci bagatelizovat starost správy o ekonomickou stránku tohoto podniku. Myslím však, že je třeba mít stále na zřeteli, že role skutečného hospodáře by měla přesáhnout tento ekonomický rozměr a neměla by ztratit ze zřetele přiměřenost způsobů zacházení s památkou.

Zkusím proto nahlédnout téma našeho setkání z jiné stránky. Ze stránky prvotní určení těchto sídel, která byla důvodem toho, proč tyto komplexy jsou právě tím, čím jsou.

Vypočítávat, čím vším byla tato feudální sídla v době, kdy byla aktivně využívána pro svůj původní účel, stojí jistě mimo smysl tohoto příspěvku. Zájem o tuto tematiku se po změně režimu promítl jak otevřením do té doby tabuizovaného tématu: historického výzkumu šlechty, tak do nových instalací zpřístupněných objektů (např. Kratochvíle, Slatiňany...) i do dalších doprovodných programů pro jejich návštěvníky. K významným počínům v této oblasti náleží např. projekt NPÚ Svět české šlechty, který seznamuje především laickou veřejnost s dříve opomíjenými aspekty jejího působení (mám na mysli: hospodaření, průmyslové podnikání, kultivaci krajiny, politické působení, kulturní mecenát). Nová orientace tak přispívá tak k vyrovnávání po dlouhá desetiletí deformovaného pohledu na význam této společenské vrstvy v národních dějinách. A nejen to, dovoluje vidět pomyslnou krajinu jejich počínů v netušeně komplexním rozměru věcných i duchovních aktivit.

Konečně jsme tedy začali překonávat stadium, kdy byl hrad či zámek prezentován jako výraz rozmařilého luxusu bydlení vyhrazený hrstce představitelů zvržené společenské elity. Rostoucí objektivita a kritičnost historického pohledu dovoluje tyto památky vidět jako reálná dějiště života spojeného nejen sbydlením vrchnosti, ale obrací se i k celému hospodářskému a provoznímu zázemí mnohdy značně rozvinutých areálů s jejich širším zázemím. Náš zájem se obrací i k jejich roli jako sídla vrchnostenské správy a řízení hospodářských podniků v rámci panství. Začínáme zřetelněji

¹ <http://media.rozhlas.cz/audio/03359803.mp3>,
http://www2.rozhlas.cz/podcast/podcast_porady.php?p_po=100309

pojmenovávat význam feudálních sídel jako lokálních center pro život jejich okolí, regionu i celé země jak v rovině hospodářské, kulturní, tak státní - konstitutivní. Hrady a zámky představovaly vždy vzácný plod, do něhož se ukládala a jímž se zřetelně zviditelňovala živná síla tohoto jejich zázemí a důmysl i péče, s nímž bylo spravováno.

Svět doznívajícího starého řádu svrhlo na konci 1. světové války republikánské uspořádání našeho nového státu. Do starých vazeb poutajících po staletí pozemkovou držbu s jejími správními centry – jakkoliv byly již narušeny mladším vývojem - dramaticky zasáhla počátkem 20. let minulého století 1. pozemková reforma.

Stojí jistě mimo dimenze této úvahy zabývat se jí blíže. Budiž ale připomenuto, že její vyhrčená rétorika v poloze nacionální i sociální v období I. republiky zdaleka neodezněla a sehrála tak bezpochyby významnou roli v nasměrování společenského vývoje po 2. světové válce.

Mnoho z jejích kroků bylo jistě politicky i společensky nevyhnutelných. Budoucí bolestné hojení ran po přetřhaných vztazích prorockými slovy vystihl oběma režimy později zatracovaný vynikající český historik Josef Pekař:

„Budou-li zákony o tzv. pozemkové reformě v duchu a textu svém vskutku provedeny, bude velká část našich šlechtických i nešlechtických velkostatkářů ochuzena tak, že jí nebude možno nésti zvýšené náklady na opravy velikých zámků, na udržování zvláště cenných parků nebo nésti ztráty spojené s láskyplným šetřením drahých porostů krajinných a lesních. ... Ale nasnadě je i pochybnost, zda by péče veřejná, pokud jde o tyto hodnoty, dovedla nahraditi lásku a pietu, kterou vlastník pravidlem choval k rodinnému odkazu předků, a zda by nepostrádala některých předností, které v tomto směru zabezpečuje šlechtici duch tradice a konservatismu. A osud uměleckých památek, jimiž je naplněn ne jeden zámek šlechtický? ... Dopustiti, aby skupiny nebo aleje starých dubů zůstaly nedotčeny sekerou, dokud nezhyne věkem, může jen vlastník a boháč nebo kavalír. A poručte si stokrát, že několik cenných stromů, jež dostal malý nabyvatel v díl svůj se svou parcelou, nesmí býti poraženo, poznáte, že pod tou či onou záminkou nový pán stromy přece odstraní a zpeněží. Neboť četník u nich stále státi nemůže. Krátce: reformou, tak, jak je zamýšlena, utrpí velké škody krása a šlechtictví české krajiny a ohroženy budou její památky historické a umělecké.“

Tyto řádky byly napsány v roce 1923.

Situaci konfiskací a znárodnění po II. světové válce shrnula pro většinu z nás již nepamětníků v textu zdrcujícím svou věcnou suchostí Kristina Uhlíková v publikaci Národní kulturní komise. Hrady a zámky byly odděleny od posledních zbytků svého živného hospodářského zázemí. To bylo podle své povahy předáno příslušným resortům. 95 nejvýznamnějších objektů převzala Národní kulturní komise. Ty se staly základem nynějšího souboru zpřístupněných hradů a zámků.

Hospodářská základna, s níž byly hrady a zámky jak svým vznikem, tak trváním spjaty, byla od nich natrvalo oddělena. Péče o toto již ekonomicky nesamostatné kulturní dědictví byla předána do rukou státu.

To, co se stalo předmětem zásadní proměny, však nebyl jen hospodářské zázemí těchto celků. Byl to především způsob nahlížení na ně. Spolu se zlikvidovanou třídou jejich vlastníků měla být vymazána i vzpomínka na veškeré původní fungování a smysl těchto staveb a areálů. Vše, co neslo stopu minulého užívání a svědčilo o životě v těchto zdech, ztratilo smysl. Takto významově vyprázdňené celky byly návštěvníkům předkládány pouze jako působiště tu slavných, tu bezejmenných architektů, umělců či řemeslníků, kteří zde zanechali obdivuhodné stopy své tvořivosti. Zcela v duchu tehdy panujícího materialistického přístupu se zájem upnul k hmotným artefaktům, jejichž smysl se vytratil.

Tento postoj výmluvně dokládá úryvek z textu z roku 1951, který byl povinnou součástí úvodu průvodcovského textu na státních hradech a zámcích:

„ Po třídě bývalých kapitalistů a po feudální šlechtě zdědili jsme jejich zámky a hrady, naplněné hodnotami vysoké umělecké a kulturní úrovně zašlých staletí. Hned na počátku si musíme připomenouti, že tyto klenotnice architektury, sochařství, malířství a jiných předmětů bytové kultury

byly pořízeny a nashromážděny za nepopsatelného utrpení a strádání našich předků, drobných pracujících lidí.Tuto krásu užívalo jen několik málo jedinců, bývalých šlechticů a kapitalistů. Dnes se stáváme všichni dědici veškeré nashromážděné i nově se tvořící kultury na věčné časy.“

Ať už jsme se jakkoliv distancovali od ideologického rámce a politického kontextu těchto prohlášení, tak jedno z jejich obsahu zůstává nezměněno. Stali jsme se – eufemisticky řečeno - dalšími v řadě dědiců tohoto majetku a je naší přinejmenším morální povinností nakládat s ním s péčí řádného hospodáře. Ohlédnutí do známých skutečností z novější historie hradů a zámků -možná pro většinu z Vás nadbytečné - mělo za cíl přivést nás k připomenutí skutečnosti, že celé znárodněné majetkové zázemí těchto areálů – ač v podobě rozdělené a předistribuované, přešlo na náš stát.

Jistě – dalo by se říci: zcela banální prohlášení. Jak ale potom pohlížet na slogany typu: Reinerova freska si na sebe musí vydělat², které provázely benefiční akci na obnovu chátrajícího originálu? Našli bychom jistě řadu podobných hesel, prohlášení a z nich pramenících postojů, **kteří znovu a znovu pod kůži veřejnosti zadírají představu, že památky samy musí generovat prostředky na svou další existenci stůj co stůj. Jako by se ono obdivované a kdysi s tak bezpříkladnou dravostí přisvojené dědictví změnilo v jakéhosi podivného příživníka, který obmyslně ujídá ze stolu naší konzumem zaujaté společnosti.**

Mělo by tedy záležet na nás, občanech, jak budeme chápat a prosazovat naplnění role státu jako řádného hospodáře. Řádný hospodář zvažuje smysl a dlouhodobý prospěch svého počínání. Neodjíždí se rekreovat do Thajska, když mu zatéká do stodoly, nebo kape na rodinné stříbro. Neničí kvalitu půdy pěstováním řepky tam, kde by mohla dobře růst zelenina nebo pšenice. Odpusťte tyto příklady. Průměty těchto prvoplánových obrazů do zacházení s kulturním dědictvím by si totiž vyžádaly samostatný příspěvek. Hospodář odpovědně a kompetentně zvažuje priority ze zorného úhlu nejen současnosti, ale i budoucnosti. Dědic navíc s odpovědností k minulosti.

Naše setkání je věnováno hodnotám hradů a zámků České republiky. Zkusme se tedy ponořit do problematiky hodnot.

Z historie víme, že společnost prodělává proměny, které se promítají do jejích hodnotových soudů a z nich plynoucích postojů. V době ještě neotřesené víry ve význam poznání společnost v památkách hledala především zdroj poučení. Teď v čase hedonistického tance nad propastí neudržitelné udržitelnosti se může zdát, že se nejvíce cení podívaná, emotivní vzruch, zážitek. Možná, že se to ale zdá právě proto, že jde o projevy bytostně hlasité a průrazné. Vždyť právě v našem čase vznikají prostory i tak tiché, zamýšlené a do sebe usebrané, jako třeba Zumtorův pavilon v Londýnském Hyde parku. A lidé je hledají. Budoucnost možná přinese jiné, možná nečekané souvislosti, v nichž vzniknou nové, třeba nyní zcela netušené hodnotové vztahy k dosud opomíjeným – přesněji snad dosud neosloveným - vlastnostem památek. Tušíme vůbec, co všechno budou naši potomci hledat a nalézat v těchto místech, která by jen sebestředná pýcha mohla označit za známá, poznaná a procítěná?

Památky mají potenciál vlastností schopných rezonovat se současnými i budoucími přáními i potřebami společnosti. Hrady a zámky náležejí k památkám významově nejčlenitějším a nejbohatším. Jejich schopnost oslovovat je proto mimořádně široká a různorodá.

V hradech a zámcích se díky novým úhlům pohledu vynořují například takové kvality, jako projevy intenzivně cítěné rodové kontinuity a vědomí závazku k odkazu předků. Cítíme, že toto povědomí obsahovalo i příslib odpovědnosti k budoucnosti. Jak inspirující je to kvalita v časech krátkodechého „carpe diem“, kdy se hazarduje s naším příštím!

Sídlo se ukazuje i jako průmět řádu a přijetí rolí, které kladou požadavky na jednotlivce, i celé společnosti. Nabízí nečekaná setkání s otisky lidských vlastností těch, kteří utvářeli naše dějiny. Komplexní obraz kultury a životního stylu zachycený s naléhavou autenticitou otisku posledního dne.

² <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/kultura/123838-reinerova-freska-si-na-sebe-musi-vydelat/>

Jde o setkání výmluvná a mnohvrstevná, otevřená vnímavému diváku. Oslovující jen zřídka hlasitě. Jde o zážitky vyžadující připravenost návštěvníka otevřít se i jiným pohledům a hodnotám, než které jsou aktuálně očekávané a samozřejmé. Říká se, že kolik jazyků umíš, tolikrát jsi člověkem. Já nabízím variaci na tohle téma: kolik odlišných kulturních systémů prožiješ, pochopíš a vstřebáš, tolikrát jsi člověkem. Myslím na setkání s odlišností, které relativizuje vžitá schémata současnosti. ...

Přiznejme si, že takové obohacující setkávání s památkami nejspíš nebude zábavou zcela masovou. Tak jako jí není třeba návštěva filharmonie. Očekávání masových návštěv ve stylu zájezdů ROH zřejmě není zcela na místě. A přitom jde o hodnoty nezastupitelné a nezprostředkovatelné jiným způsobem. Zakotvené v nesmlouvavé pravosti, skutečnosti, autenticitě...

Pohnutky, které nutí někdy tichou a neprůbojnou realitu památky stylizovat do větší romantičnosti, dramatickosti a lesklých podbízivých efektů, jsou srozumitelné. Naděje na oslovení „mas“ a výdělek skutečně vrůstá. Památky tak ale ztrácejí svou tvář, význam a smysl. Setkání s princeznami, hejkaly i fechtýři je zato docela dobře možné odkázat do divadelních kulís nebo do virtuální říše fantasy. Máme na to již dostatek technických prostředků. Domnívám se, není šťastné vycházet vstříc jednoduchým očekáváním plynoucím ze zkušeností s komerční kulturou. Kultivujme naopak diváka a připravujme ho na náročné setkání s více či méně odlišnou kulturní skutečností. Tak památka rozehrává skutečný smysl svého potenciálu. Velké téma kulturní diverzity, její ochrany a péče o její zachování- vyjádřené deklarací UNESCO z roku 2001- není nutné hledat jen v horizontále současných kulturních odlišností, ale i po vertikále času. Stopy odlišných kulturních systémů, které vstupují do naší současnosti z minulosti, jsou stejně významným zdrojem rozmanitosti, kterou je třeba chránit a ctít.

Opakuji, že síla hradů a zámků tkví v jejich autenticitě. Péče o její ochranu a zachování musí proto být zajištěna na maximální možné odborné úrovni. Společnost se kdysi rozhodla vytrhnout tyto objekty z přirozeného osudu staveb obývaných a užívaných. Určila jim tak roli exponátu nezatiženého důsledky běžného provozu, v níž setrvaly již déle než půl století. Naše současnost bezpochyby není dobou, která by měla něco na této skutečnosti měnit. **Není proto důvodu vstupovat invazivně do prostředí, které jeho jedinečný osud zbavil běžné užitkové funkce a tím nutnosti podstupovat proměnu.**

Stále mi zůstává pocit dluhu v pojednání tématu hodnotových orientací naší společnosti a místa památek v jejím hodnotovém systému. Víme, že chybí v tomto směru jak veřejná diskuse, tak i zprostředkované informace podložené cílenými sociologickými průzkumy. Pokud by obrazem hodnotových orientací společnosti měl být návrh Státní kulturní politiky na léta 2015-2020, pak by byla skutečnost značně tristní. Ve vztahu ke zpřístupněným památkovým objektům v ní totiž zaznívají jen věty svědčící o zájmu dále zvyšovat jejich návštěvnost a význam v cestovním ruchu. Význam zpřístupněných objektů je tak redukován na položku, které se ukládá zvyšovat přísun prostředků do státního rozpočtu.

Neslyšíme zde slovo o tom, že zacházení s těmito objekty by měla nastavovat vzorovou úroveň odborně metodického vedení i prvotřídní realizace, která by se navíc měla stát příkladem pro památkovou obnovu prováděnou dalšími vlastníky.

Už jen letmé prolístování výstupů z grantů, metodických publikací, odborných monografií a článků věnovaných různým hlediskům výzkumu hradů a zámků, života na nich, jejich mobiliáře ale i témat spojených s jejich prezentací, údržbou a zabezpečením ukazuje, že odborná památková péče neztrácí dech ve své připravenosti být odborně nápomocna péči o ně. Nezanedbatelnou devizou jsou desetiletí zkušeností z jejich přímé správy. Teď jde o to tento kapitál nepromarnit.